

УДК 371.018:613.96

ВПЛИВ ЗМІ НА ФОРМУВАННЯ ЦІННІСНО-ЗМІСТОВНИХ ПОНЯТЬ ВАЛЕОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ ПІДЛІТКІВ

Стець В.І., Копко І.Є.

У статті автори роблять спробу на основі аналізу особливостей психофізіологічного розвитку особистості у підлітковому віці визначити впливи ЗМІ на сучасному етапі розвитку українського суспільства, освіти. Крім того, автори розглядають соціально-психологічні аспекти впливу ЗМІ на формування валеологічної культури учнівської молоді.

Ключові слова: ЗМІ, валеологічна культура, валеологічні цінності, підліток, здоров'я.

В статье авторы предпринимая попытку на основе анализа особенностей психофизиологического развития личности в подростковом возрасте определить влияние СМИ на современном этапе развития украинского общества, образования. Кроме этого, авторы рассматривают социально-психологические аспекты влияния СМИ на формирование валеологической культуры учащейся молодежи.

Ключевые слова: СМИ, валеологическая культура, валеологические ценности, подросток, здоровье.

The article is an attempt to determine the influence of mass media in the modern stages of development of Ukrainian education and society. The authors conduct analysis of the peculiarities of psycho-physiological development of teenagers and investigate socio-psychological aspects of the influence of mass media on the formation of valeological culture of youth.

Key words: mass media, valeological culture, valeological values, teenager, health.

Постановка проблеми та її актуальність. У цілому, проблема впливу засобів масової інформації як на безпосередніх, так і на непрямих їх учасників є ще мало вивченою, зокрема: Г.В.Апостолюва досліджувала про наслідки використання електронної техніки для розвитку здібностей дитини [1], С.І.Здіюрук – про психічне обґрунтування використання ЗМІ з метою профілактики нарко-, токсикоманії та алкоголізму [5], Л.Г.Коваль, І.Д.Зверева, С.Р.Хлебнік – про функції ЗМІ в суспільстві, соціально-психологічні механізми впливу ЗМІ, соціально-педагогічні функції управління ЗМІ [6], Л.Х'юсманн, Л.Ерон – дослідження особливостей життєвого шляху шанувальників телебачення [21]. Праць присвячених вивченню впливу ЗМІ на формування ціннісно-змістовних понять валеологічної культури учнівської молоді немає, що дійсно не відповідає важливості проблеми. В Україні діє більше десяти державних програм, спрямованих на пропаганду здорового способу життя дітей та молоді. Профілактичні засоби, які пропонуються різними дослідниками є малоефективними, вони не враховують сучасні умови, в яких виховуються підлітки. Не менш важливими аспектами є сформовані погляди на

життя особистості, її наміри та запити у діяльності, ставлення до власного здоров'я. За даними досліджень, проведених АПН України, понад 47% сучасних школярів виявляють байдуже ставлення до власного здоров'я та здорового способу життя [8]. Особливо ж це стосується підлітків, які з огляду на свої вікові особливості (кризу підліткового віку і бажання протиставити себе соціальному середовищу), часто виявляють цілковитий валеологічний нігілізм.

ЗМІ – один із соціальних інститутів, що тією чи іншою мірою виконують замовлення суспільства та окремих соціальних груп щодо певного впливу на населення в цілому, в тому числі й на окремі вікові та соціальні категорії. Можна зазначити два аспекти такого впливу. По-перше, ЗМІ істотно сприяють засвоєнню людьми різного віку широкого спектра соціальних норм та формуванню у них ціннісних орієнтацій у сфері політики, економіки, здоров'я, права тощо. По-друге, ЗМІ фактично є своєрідною системою неформальної освіти та просвіти різних категорій населення. При цьому користувачі ЗМІ здобувають досить різнобічні, суперечливі, несистематизовані знання, відомості [17].

Тому метою статті є аналіз (вивчення) впливу засобів масової інформації на формування

ціннісно-змістовних понять валеологічної культури учнівської молоді.

На сьогодні нарізла потреба переходу від етапу інформування школярів про необхідність розвитку їхнього здоров'я до практичного етапу формування у них стійкої мотивації на здоров'я та надання їм навичок здорового способу життя. Затверджена наказом МОН України "Концепція формування позитивної мотивації на здоровий спосіб життя" (2004) дає можливість вирішити проблеми оздоровлення української нації через освіту і пропонує методологічні засади, підходи, принципи, критерії формування позитивної мотивації на здоровий спосіб життя у дітей і молоді. Результатом сформованості здорового способу життя є культура здоров'я як інтегративна якість особистості і показник вихованості, що забезпечує певний рівень знань, умінь і навичок формування, відтворення та зміцнення здоров'я і характеризується високим рівнем культури поведінки стосовно власного здоров'я та здоров'я оточуючих [8]. Слід зазначити, що валеологічна культура – це історично визначений рівень розвитку вмінь та навичок, що сприяють збереженню, зміцненню та відновленню здоров'я людини, реалізації з цією метою внутрішніх резервів її організму. Вона відбивається у специфічних формах і способах життєдіяльності особистості, орієнтованих на формування як індивідуального, так і суспільного здоров'я [16].

Вплив на формування валеологічної культури набуває особливого значення у підлітковому віці, який охоплює період від 11–12 до 14–15 років (середній шкільний вік – 5–9 класи сучасної школи). Підставою для цього твердження слугують такі факти:

1. Основною фізичною особливістю підліткового віку є статеве дозрівання та інтенсивний ріст, пов'язаний з бурхливими нейроендокринними зрушеннями. Статеве та загальне фізичне дозрівання зазвичай іде одночасно. Існує два найпоширеніших відхилення від цього правила: акселерація та децелерація розвитку. За даними С.Хрущова, усе частіше виявляють дітей із загальною затримкою фізичного розвитку, збільшується кількість підлітків, які відносно пізно вступають у період статевого дозрівання. Очевидною є затримка темпів росту та розвитку. Акселерація, яка ще недавно була характерна для підлітків нашої країни, змінилася на децелерацію – затримку фізичного та статевого розвитку. Так, майже 40,1% 15-річних підлітків (за психофізіологічними показниками) відстають від свого паспортного віку на 1–2 роки [22]. Тому для сучасного виховання актуальним стає завдання створення умов для повноцінного фізичного і статевого розвитку підлітків, що вимагає опертя на досягнення валеології.

2. Особливості соматичного та статевого розвитку підлітків мають не тільки безпосереднє відношення до здоров'я та працездатності в наступні роки, але значною мірою визначають повноцінність соціального розвитку. У підлітковому віці вирішується питання: якою мірою людина зможе відповідати вимогам, які поставить перед ним суспільство в майбутньому [10]. На цьому етапі у дитини виникає специфічний комплекс потреб, що

виражається у прагненні знайти своє місце у групі ровесників, вийти за межі школи та приєднатися до життя і діяльності дорослих. Своєрідність соціальної ситуації розвитку підлітка, як підкреслюють М.Савчин та Л.Василенко, полягає у включенні його в нову систему стосунків, спілкування з дорослими та ровесниками, в опануванні нових соціальних функцій [19]. Основним чинником розвитку підлітка є його власна соціальна активність, спрямована на засвоєння важливих для нього зразків поведінки і цінностей, на побудову стосунків з дорослими та ровесниками. Підлітки включаються у різні види суспільно корисної діяльності, що розширює сферу їхнього спілкування, можливості засвоєння соціальних функцій, сприяє формуванню певних особистісних якостей. Тож процес соціалізації людини в підлітковому віці (перетворення в соціально активну істоту) є особливо важливий з огляду на формування такої складової здоров'я як соціальна комфортність.

3. Зважаючи на особливості особистісного розвитку підлітка (передусім кризи підліткового віку, нестабільність нервової системи, яка особливо вразлива щодо впливу стресогенних факторів), важливого значення набуває проблема психічного здоров'я підлітка. За період навчання у школі число дітей з клінічними формами психічних порушень (в основному з граничними розладами) збільшується утричі [16]. На основі анкетування підлітків О.Павлюк з'ясувала, що лише 5% підлітків майже не піддаються стресу, у 30% часто виникає стрес і 65% підлітків знаходяться на межі зриву. Що стосується питання стресогенних факторів, то школярі прорангували їх у такому порядку: 1) спілкування з дорослими; 2) спілкування з однолітками; 3) незадоволення собою; 4) матеріальні проблеми у сім'ї; 5) труднощі, пов'язані з навчанням. Крім того, у результаті анкетування було з'ясовано, що 30% підлітків усвідомлюють неспроможність самостійно подолати свої труднощі, розв'язати свої проблеми і вказують на бажаність надання їм допомоги у складних обставинах [14]. Варто додати, що, відповідно до даних психологів О. і Г.Мешко, рівень емоційного комфорту сучасних підлітків, від якого неабияк залежить здоров'я людини, доволі низький. У більшості школярів цього віку (понад 78%) показники емоційного комфорту навіть не досягають середнього рівня, а майже 47% відчувають дискомфорт під час спілкування з ровесниками та вчителями в школі [10; 11]. Отже, ситуація є вкрай складною, адже існує реальна загроза психічному здоров'ю багатьох підлітків, а це, в свою чергу, сприяє їх соціальній дезадаптації, перешкоджає нормальному розвитку особистості в майбутньому. Певні факти свідчать і про недостатню емоційну стійкість дітей у складних ситуаціях. Сучасні підлітки практично не підготовлені до подолання будь-яких перешкод, а тим більше до серйозних труднощів, неспроможні до мобілізації своїх сил у боротьбі з труднощами. Для багатьох підлітків характерні прояви інфантілізму, несамостійності, пасивності, безвідповідальності, асоціальних форм задоволення потреб (алкоголізм, наркоманія). Часто причиною всіх цих явищ є сімейна гіперопіка, коли батьки намагаються захистити підлітка від проблем,

неприємностей і тим самим перешкоджають можливості набути необхідний досвід.

Зважаючи на це, існує необхідність втручання фахівців задля організації такої поведінки і міжособистісних стосунків, які б сприяли зміцненню психічного здоров'я підлітків та оздоровленню їх особистості. До речі, на думку Ю. Орлова, це можна зробити завдяки вихованню саногенного мислення [12]. Натомість В. Коновальчук пов'язує збереження і розвиток психічного здоров'я людини з формуванням психологічних захистів – системного утворення психіки, яке інтегрує її структурні компоненти, забезпечуючи їх функціональний баланс. Психологічні захисти, стверджує вчена, починають формуватися у період вікового розвитку психіки (передусім підлітковому віці). Раннє формування та несвідомий характер механізмів психологічного захисту зумовлює імперативність їх впливу на життєдіяльність людини. Окрім цього, відповідно до первинних життєвих потреб людини, система психологічних захистів функціонує як регулятор розподілу психічної енергії з метою забезпечення психічної рівноваги. Дисфункції захистів дестабілізують психіку особистості, порушуючи стан психологічного здоров'я [7].

4. Підлітковий вік традиційно вважається переломним, насамперед, з погляду зміни співвідношення механізмів розвитку особистості. Саме в цьому віці базові життєві стани кардинально видозмінюються: пізнання трансформується в самопізнання, оцінка – у самооцінку, відношення і діяльність – у самовідношення і самодіяльність. Поява таких системних новоутворень як “я-діюче” і “я-рефлексуюче”, зауважує Л. Осьмак, активізує механізми особистісного самотворення [13]. В результаті дії рефлексивних та інтегративних функцій самосвідомості потенціал особистості як результат процесу її соціопсихічного становлення набуває статусу чинника саморозвитку. Об'єктивним показником функціонування особистісного потенціалу у новій якості є, передовсім, поява мотиваційних проявів самопізнання, самооцінювання, самоствердження, самореалізації. Останні вказують на прагнення підлітка до особистісного самовдосконалення, активного формування суб'єктивної картини власного життєвого простору. З огляду на активізацію саморозвивального потенціалу підлітка для теорії і практики валеологічного виховання надзвичайно вагомим значення набуває скерування цієї нової творчої суб'єктивної сили на формування валеологічних цінностей, поняття, умінь берегти та розвивати власне здоров'я.

5. Разом з лініями саморозвитку, самотворення підлітковий вік характеризується також активізацією механізмів саморуйнуючої поведінки, тобто такої, яка не відповідає загальнолюдським нормам моралі і деструктивним чином впливає на духовний світ людини. Вважається, що на цей період припадає пік особистісної деградації [13; 20]. За останні роки кількість споживачів наркотичних засобів та психоактивних речовин серед підлітків подвоїлась. До того ж вік наркозалежної молоді має тенденцію до омолодження. На обліку залежних від алкоголю перебуває близько 115 тис. неповнолітніх у віці 14–15 років. Кожен третій підліток у віці 12–14 років

та кожний другий у віці 15 років – палить. Низькою залишається сексуальна культура молодих людей. Особливе занепокоєння, як наголошує Т. Гурлева, викликають дівчатка-підлітки. І це не випадково, бо неприйняття ними моральних норм і правил співжиття може бути досить довго прихованим від сторонніх очей. За даними проведених нею досліджень у 12 років починають статеве життя 5% дівчаток, у 13 років – 14%, у 16 років – 19%. Перша сексуальна близькість, як правило, спонукає до пошуку подальших статевих контактів, сприяє безладним статевим стосункам. Так, 63% опитаних дівчаток-підлітків невдовзі після першого разу вступали у нові статеві зносини з іншими юнаками або чоловіками [3].

Низька сексуальна культура підлітків негативно впливає на стан їх репродуктивного здоров'я. За останнє десятиріччя поширення сифілісу серед дівчаток-підлітків віком 15–17 років збільшилось у 31,2 рази, у хлопчиків-юнаків – у 20,2 рази. Загрозливих масштабів набирає епідемія ВІЛ/СНІДу. За даними офіційної реєстрації в Україні понад 83 тисяч дорослих і дітей інфіковано вірусом імунодефіциту. За експертними оцінками у 2010 р. в Україні житимуть з ВІЛ/СНІДом від 580 до 1400 тис. людей, з них від 15 до 20% становитимуть підлітки [8]. Тому для психологів і педагогів важливо уже в підлітковому віці закласти засади валеологічної культури людини, сформувані чітко розуміння усього руйнівного негативізму наркотиків, алкоголю, паління, ранніх статевих стосунків тощо.

6. Особистісний розвиток підлітка з огляду на певні негативні передумови та умови часто отримує певне відхилення, наслідком чого є поява акцентуацій характеру. Акцентуаціями є індивідуальні риси характеру особистості, які за сильної вираженості можуть набувати умов патологічного характеру, руйнувати її цілісну структуру. Відповідно до типології К. Леонгарда існують такі типи акцентуацій характеру: гіпертимний, циклоїдний, лабільний, астено-невротичний, сенситивний, тривожно-педантичний, інтровертований, збудливий, демонстративний, нестійкий [19]. А. Реан стверджує, що у динаміці акцентуацій існує такий феномен як загострення у підлітковому віці рис акцентуованого характеру і виникнення на цьому фоні девіацій поведінки. При цьому учений переконливо доводить, що дисгармонійність характеру є чинником ризику делінквентної поведінки [15]. Зважаючи на це, перед практикою валеологічного (як і морального) виховання стоїть завдання формування таких рис характеру особистості підлітка, які б забезпечили йому повноцінну особистісну та соціальну реалізацію в суспільстві, а отже виключили або принаймні зменшили б можливість девіантної поведінки й забезпечили валеологічну зорієнтованість подальшої життєдіяльності.

Беручи до уваги те, що здоров'я стосується розвитку усіх визначальних сторін людської особистості, можна стверджувати, що воно обістає гармонійно розвинені особистості. Розвитку та формуванню підлягає організм людини (фізична компонента); її увага, сприйняття довкілля, мислення, пам'ять (психічна компонента); осо-

бистісно-моральні установки (духовна компонента), здатність до адекватного соціального прояву в існуючому середовищі (соціальна компонента). Таким чином, формуючи всебічно розвинуту особистість, ми тим самим формуємо її здоров'я. Валеологічна культура, яка передбачає знання гігієнічних, генетичних, фізіологічних і психологічних можливостей, методів і засобів контролю, збереження та зміцнення власного здоров'я, та вміння розповсюджувати валеологічні знання серед оточуючих залучаючи при цьому ЗМІ.

У межах проекту "Молодь – за здоров'я, Україна – Канада" Українським інститутом соціальних досліджень та Центром "Соціальний моніторинг" було проведено соціологічне дослідження щодо виявлення ролі різноманітних джерел інформації у формуванні здорового способу життя дітей і молоді віком від 10 до 22 років. Дослідження дозволило визначити рейтинг тих ЗМІ, з яких молодь та підлітки отримують інформацію щодо здорового способу життя. За рейтингом, перше місце посідає телебачення (60%), друге – радіомовлення (23%), третє – інформаційні буклети та листівки (17%), четверте – періодичні видання (неспеціалізовані газети та журнали), соціальна реклама у вигляді наочної, Інтернет (4%) [9].

Рівень впливу тих чи інших засобів масової інформації у різних вікових групах є різним. Так, серед вікових груп 10–14 років найбільш популярними є спеціальні журнали та радіо. У наступних (15–22 років) вікових групах зростає рівень використання таких інформаційних джерел, як телебачення, інформаційні буклети, газети [22]. М.Джонс довела, що реклама, особливо телевізійна, відбиває ціннісні та соціальні настанови, що існують у суспільстві.

На жаль, значна частка ефірного часу українського телебачення відведена для демонстрування кінопродукції зарубіжного виробництва, яка пропагує насильство, жорстокість, бездуховність. Щодня з екранів телевізорів культивується реклама сигарет, алкогольних напоїв.

Протягом останнього десятиліття провідні позиції в нашому суспільстві поступово займає ідеологія споживацтва. При цьому активізуються інформаційні чинники, що безпосередньо сприяють її поширенню, особливо у найбільш нестійкому та вразливому середовищі – серед молоді та підлітків. Отримання негайного задоволення без докладання особливих зусиль стає домінантою сучасного стилю життя – тим більше привабливими стають речовини, які швидко змінюють психологічний стан. Тривалий і постійний перегляд розважальних телепередач перешкоджає розвитку творчих можливостей, виховує пасивний підхід до життя, що, в свою чергу, створює сприятливу основу для розвитку адиктивної поведінки. Сутність її полягає в тому, що прагнучи піти від реальності, люди намагаються штучним шляхом змінити свій психологічний стан, що дає їм ілюзію безпеки, відновлення рівноваги. Це відбувається на тлі економічного розшарування суспільства, зростаючого безробіття, відповідної втрати престижності багатьох професій і зниження

мотивації до підвищення професійного та освітнього рівня [4].

Одну з причин подальшого зростання рівня наркотизації багато дослідників убачають також у поширенні серед молоді модних мас-культурних течій, у яких регулярне споживання наркотиків є невід'ємною рисою [5].

На думку молоді, найбільш впливовим інформаційним джерелом з питань впливу на здоров'я наркотичних речовин (тютюн, алкоголь та наркотики) є, перш за все, телебачення (64%), газети (44%), радіо (25%). Останні позиції за рейтингом цих джерел займають спеціальна література (книжки, журнали, довідники) та інформаційні буклети та листівки. Щодо такого джерела інформації як Інтернет, молоді люди готові звертатися до нього вдвічі більше, ніж роблять це зараз, але слід враховувати, що ще більшою мірою стосується мешканців обласних центрів та великих міст і значно менше сільської молоді [18]. Саме в цьому напрямі у справі профілактики алкоголізму та наркоманії можуть бути задіяні ЗМІ.

Важливу роль у здійсненні превентивних програм у зарубіжних країнах відіграє активна позиція засобів масової інформації, а саме: організація зустрічей молоді на радіо і телебаченні з відомими людьми про "гіркий досвід" боротьби зі шкідливими звичками, відкриття гарячих радіо- і телефонних ліній для спілкування молоді, для попередження про небезпеку зловживання алкоголю, нікотину, наркотиків, організація інформаційних і дискусійних програм на телебаченні [4].

Висновки. Таким чином, особливої уваги приділяється формуванню ціннісно-змістовних понять валеологічної культури до підліткового віку, що обумовлене низкою факторів: частішими стають випадки затримки фізичного і статевого розвитку (децелерація) підлітків; важливого значення набуває проблема психічного здоров'я підлітків, їх соціальної адаптації (а, отже, й соціального здоров'я); орієнтації підлітків на саморозвиток потребують скерування у площину самотворення власного здоров'я; необхідністю блокування механізмів саморуйнуючої деструктивної поведінки й акцентуації характеру. ЗМІ мають чималі можливості впливати на спосіб життя та здоров'я особистості як суто інформаційно, так і за допомогою практичних зразків такого стилю життя.

На нашу думку, особливе значення у використанні потужного впливу ЗМІ набуває здатність знайти нові, нестандартні підходи до висвітлення тем, пов'язаних з подоланням валеологічного нігілізму учнівською молоддю. Протидіяти негативному впливу засобів масової інформації на формування валеологічної культури можна за допомогою виховання медіаграмотності молоді, а саме: формування критичного мислення (стосовно одержання інформації від зовнішнього світу й через систему засобів масової інформації); формування індивіда як особистості; спільні обговорення негативного впливу ЗМІ на кількох рівнях: суспільства, сім'ї, окремої людини; спеціальні цикли курсів з інформаційної безпеки впровадити в освітньо-виховний процес учнівської молоді.

Література

1. Апостолова Г. В. Про наслідки використання електронної техніки для розвитку здібностей дитини / Г. В. Апостолова // *Обдарована дитина*. – 2003. – № 1. – С. 18–23.
2. Бондарчук О. Дитина та ЗМІ: ефекти і впливи / О. Бондарчук // *Шкільний світ*. – 2003. – № 21. – С. 1–3.
3. Гурлева Т. Дівчина-підліток як жертва та ініціатор сексуального насильства: психологічні причини і наслідки / Т. Гурлева // *Практична психологія та соціальна робота*. – 2005. – № 6. – С. 61–69.
4. Допира А. И. Воздействие экранного насилия на подрастающее поколение: история социально-психологических последствий / А. И. Допира // *Практична психологія та соціальна робота*. – 2000. – № 8. – С. 10–14.
5. Здіорук С. І. Психологічне обґрунтування використання ЗМІ та різних видів рекламної продукції з метою профілактики нарко-, токсикоманії та алкоголізму / С. І. Здіорук // *Практична психологія та соціальна робота*. – 2004. – № 10. – С. 6–9.
6. Коваль Л. Г. Соціальна педагогіка : навч. посібник / Л. Г. Коваль, І. Д. Зверева, С. Р. Хлебнік. – К. : ІЗМН, 1997. – 392 с.
7. Коновальчук В. До проблеми психологічного здоров'я як базової цінності особистості (глибинно-психологічний аспект) / В. Коновальчук // *Молодь і ринок*. – 2008. – № 3 (38). – С. 61–65.
8. Концепція формування позитивної мотивації на здоровий спосіб життя у дітей та молоді (Наказ Міністерства освіти і науки України від 21 липня 2004 року № 605) // *Директор школи*. – 2004. – № 40 (338), жовтень. – С. 23–29.
9. Круглий стіл “Громадська думка населення України – травень 2004 р.” / Прес-реліз Фонду “Демократичні ініціативи” і Центру “Соціс”. – К., 2004. – С. 7.
10. Лапаєнко С. В. Формування ціннісних орієнтацій старших підлітків на здоровий спосіб життя : дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.07 – теорія та методика виховання / Лапаєнко С. В. – Інститут проблем виховання АПН України, Київ, 2000. – 203 с.
11. Мешко Г. М. Емоційне благополуччя учнів у сучасній школі: бажане і реальне / Г. М. Мешко, О. І. Мешко // *Практична психологія та соціальна робота*. – 2008. – № 4. – С. 11–15.
12. Орлов Ю. М. Восхождение к индивидуальности : книга для учителя / Ю. М. Орлов. – М. : Просвещение, 1991. – 276 с.
13. Осьмак Л. Особистісний потенціал підлітка: умови активізації / Л. Осьмак // *Рідна школа*. – 1998. – № 1. – С. 20–23.
14. Павлюк О. До проблеми формування психічного здоров'я особистості підлітків / О. Павлюк // *Проблеми гуманітарних наук: Наукові записки Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка* / ред. кол. : Т. І. Біленко (голов. ред.), В. П. Мельник, М. Д. Феллер та ін. – Дрогобич : Вимір, 2000. – Вип. 5. – С. 73–83.
15. Реан А. А. Характерологические особенности подростков-делинквентов / А. А. Реан // *Вопросы психологии*. – 1991. – № 1. – С. 139–151.
16. Роль засобів масової інформації та інших джерел у формуванні здорового способу життя молоді / О. Яременко, О. Балакірева та ін. – К. : Український інститут соціальних досліджень, 2000. – 111 с.
17. Рейман Л. Д. Информационное общество и роль телекоммуникаций в его становлении / Л. Д. Рейман // *Вопросы философии*. – 2001. – № 3. – С. 3–9.
18. Рущенко І. П. Первинна профілактика наркоманії в Україні: огляд досвіду і постановка проблеми / І. П. Рущенко, В. Н. Кузьмінов // *Профілактика наркоманії: організаційні і методичні аспекти. Підсумкові матеріали міжнародного проекту*. – Х. : Фінарт, 2002. – С. 74–84.
19. Савчин М. В. Вікова психологія : навч. посіб. / М. В. Савчин, Л. П. Василенко. – К. : Академвидав, 2005. – 360 с.
20. Тарасов К. Насилие в фильмах как социокультурная проблема / К. Тарасов // *Українська культура*. – 2000. – № 2. – С. 11–14 ; Харрис Р. Психология массовых коммуникаций / Р. Харрис. – М. : Прайм-ЕВРО-ЗНАК, 2001. – 448 с.
21. Хрущев С. В. Здоровье учащихся и совершенствование физкультурно-оздоровительных технологий / С. В. Хрущев // *Сучасні досягнення валеології та спортивної медицини : матеріали VII міжнародної наук.-практ. конференції (21–23 червня 2001, Одеса)*. – Одеса : Одес. держ. мед. ун-т, 2001. – С. 29–36.
22. Шелестова Л. “Молоко” й “Екстрім”. Про сучасні ЗМІ для підлітків / Л. Шелестова // *Шкільний світ*. – 2004. – № 12. – С. 1–2.